

Jakubec, Ondřej

"Těchto časův má Antichrist předchůdce své" : apokalyptika a konfesionalita v literatuře a výtvarném umění českých zemí kolem roku 1600

Opuscula historiae artium. 2009, vol. 53, iss. F53, pp. [23]-51

ISBN 978-80-210-5055-6

ISSN 1211-7390 (print); ISSN 2336-4467 (online)

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/115300>

Access Date: 20. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

ONDŘEJ JAKUBEC

„*TĚCHTO ČASŮV MÁ ANTICHRIST PŘEDCHŮDCE SVÉ*“
Apokalyptika a konfesionalita v literatuře a výtvarném umění českých
zemí kolem roku 1600*

Dějiny umění nevypráví našťastí pouze jeden příběh, ale nabízejí jich celou řadu. Jejich počet může být vlastně neomezený a pokud je jejich vyprávění zodpovědné, mohou být všechny stejně pravdivé, či lépe řečeno pravděpodobné.¹ Tento příběh se pokouší popsat, jakým způsobem se na Moravě zacházelo s některými obrazy a slovy a zejména s jejich možnými významy v době kolem roku 1600. Zaměříme se přitom na církevní prostředí, respektive okruh katolické hierarchie a jeho mecenát, který v potridentské době nabyl specifických výrazových a významových forem.² Ruku v ruce s nabývaným politickým sebevědomím rozvíjeli představitelé katolické církve v čele s olomouckými biskupy bohaté formy uměleckých objednatelských aktivit. Ty samozřejmě pokrývaly nejen výtvarné umění, ale také literaturu a hudbu. V rámci této promyšlené činnosti byl tu a tam kladen důraz na různá témata, přičemž mezi ta hlavní rámcová patřila podpora katolické zbožnosti, jejích jedinečných kultů a rituálů, ale také polemická poloha tohoto mecenátu. V obou dvou případech měli objednatelé či patroni uměleckých aktivit k dispozici jak řadu aktuálních prostředků (knihtisk, působivé formy soudobého manýristického umění), tak mobilizovali v intencích tridentského, respektive nicejského koncilního odkazu řadu tradičních „uměleckých úloh“ a vůbec funkcí umění. Tradiční byla i polemika jak vizuální, tak literární. Prostředky dehonestace konfesního protivníka používaly obvyklé metody, známé již z období boje raného křesťanství s vlastními heretickými proudy. V 16. století

* Text vznikl díky studijnímu pobytu v The Warburg Institute umožněnému v rámci Andrew W. Mellon Research Fellowship Programme, kde jsem měl vzácnou možnost využívat bohaté zdroje knihovny i fotografické sbírky, stejně jako podnětných konzultací. Citát je převzat z knihy Václava Šturma, *Rozsouzení a bedlivé uvážení Velikého kancionálu od Bratří Valdenských jinák Boleslavských sepsaného*, Praha 1588, s. 156.

¹ Dušan Třeštík, *Dějiny jako prostor k rozlišení*, in: Idem, *Mysliť dějiny*, Praha – Litomyšl 1999, s. 84–85.

² Ondřej Jakubec, *Confessional Aspects of the Art Patronage of the Bishops of Olomouc in the Period before the White Mountain Battle*, *Acta Historiae Artium* XLVII, 2006, s. 121–127.

ovšem katolická církev hledala poměrně dlouho cestu, jak se vyrovnat s formami nekatolické, zvláště luteránské propagandy a specifické vizuálně-verbální polemiky (např. masivní letáková produkce). Není důležité srovnávat kvantitativní hlediska, z hlediska témat katolíci často aplikovali stejné motivy *vice versa* a je příznačné, že mezi neoblíbenější témata konfesní polemiky a konfrontace patřil koncept Antikrista a ďábelského zajetí jedné či druhé křesťanské denominace, která měla v předvečer Posledního soudu sloužit Satanovi a pomáhat mu v boji proti Kristovi a jeho pravé církvi. Na tuto pravověrnost si pochopitelně činila nárok všechna vyznání, stejně jako s nemenší vehemencí osočovala protivníky z přísluhovačství ďáblu.

Formy této polemiky byly nejrůznější, od „lidových“ forem polemických a populistických letáků, až po spisy uznaných církevních autorit a dogmatická usnesení, např. luteránskou konkordanci z roku 1580, která učinila z teze o papeži–Antikristovi oficiální církevní učení. Stejně formy této „starobylé“ formy náboženské polemiky nalezneme i v českých zemích a předmětem tohoto příspěvku je upozornit na některé případy její aplikace. Půjde tedy o sledování toho, jak byla náboženská propaganda, užívající motiv osočování nekatolického oponenta z „přísluhovačství Antikristovi“, užívána v konkrétních literárních a výtvarných dílech, která souvisela s prostředím domácí katolické hierarchie kolem roku 1600. Nelze přitom vyloučit, že tato samotná koncepce může být viněna z povrchnosti. Pokud se totiž předmětem umělecko-historické studie stane specifické téma, které je „jakoby“ dokumentováno vybranými uměleckými díly, asi jen stěží se lze vyhnout výtce jisté zběžnosti či dokonce „parazitování na dějinách umění“, tedy degradování uměleckých děl na pomocný argumentační a ilustrační prostředek. Tento postup může být přitom také napadán způsobem, jakými byly kritizovány ikonologické texty, tedy že historické prameny nejsou prostředky pro upřesnění či potvrzení (příp. vyvrácení) významu uměleckých děl, ale že jsou apriorní premisou pro stanovení tohoto významu.³ Snad ale bude následující hypotéza, bez toho, že by usilovala o podchycení všech možných pramenů, dostatečně pravděpodobná a přesvědčivá a ubrání si nárok na vyprávění svého příběhu.

Problematika konfesionality na Moravě v době před Bílou horou je z hlediska obecně historického v základních rysech zdokumentovaným tématem, byť řada podstatných otázek zůstává nadále nezodpovězena (zejména problematika nadkonfesijního křesťanství a náboženské tolerance na jedné straně a striktní konfesní disciplinace na straně druhé, otázka podoby zbožnosti a náboženského života jednotlivých náboženských obcí či zajímavá problematika konfesní nevyhraněnosti v předbělohorské éře).⁴ Pokud jde o kulturní aspekty tématu, pak

³ Michael Podro, *The Critical Historians of Art*, New Haven – London 1982, s. 175.

⁴ Josef Válka, *Dějiny Moravy 2*, Brno 1995, zvl. s. 48–55. – Ondřej Jakubec, *Kulturní prostředí a mecenáš olomouckých biskupů potridentské doby*, Olomouc 2003 (s další literaturou). Z recentních prací lze zmínit zejména: Petr Zemek, *Reformace, protireformace a rozvinutí poreformačního katolictví v Uherském Brodě – Křesťanská víra v proměnách času*, Uherský Brod 2006. – Alessandro Catalano, *Zápas o svědomí. Kardinál Arnošt Vojtěch z Harrachu (1598–1667) a protireformace v Čechách*, Praha 2008.

je situace horší. V domácí historiografii stále chybí systematictější zpracování problematiky vztahu jednotlivých konfesí k výtvarným umění a jejich užívání. Teprve poznenáhlu se přistupuje ke zmapování specifických přístupů k podobě umění a jeho aplikaci v kontextu doktrinálním i nábožensko-argumentačním, a to jak v rámci reformovaných církví a jejich učení, tak u katolické církve v její potridentské podobě.⁵ Za vzor mohou sloužit zahraniční studie, prohlubující poznání vztahu reformovaných církví, stejně jako restaurovaného katolicismu po Tridentinu vůči umění a jeho funkci.⁶ Tato studie by byla ráda drobným příspěvkem k této domácí rozvíjející se debatě. Klade si za cíl upozornit na specifické

⁵ V domácí uměnovědě se problematice věnoval a věnují zejména Ivo Hlobil, Jan Royt, Milena Bartlová či Michal Šroněk, viz např. Ivo Hlobil, Knižní dřevořezy „sv. Václav doprovázený dvěma anděly“ a zápas římské církve s českou reformací na Moravě kolem roku 1500, in: Idem – M. Perůtka (ed.), *Od gotiky k renesanci. Výtvarná kultura Moravy a Slezska 1400–1550. III. Olomoucko* (kat. výst.), Muzeum umění Olomouc – Arcidiecézní muzeum v Olomouci 1999, s. 531–536. – Jan Royt, Utravkvisťická ikonografie v Čechách 15. a první poloviny 16. století, in: Dalibor Prix (ed.), *Pro arte. Sborník k počtĕ Ivo Hlobila*, Praha 2002, s. 193–202. – Milena Bartlová, The Utraquist Church and the Visual Arts before Luther, in: Zdeněk V. David – David Holeton (ed.), *The Bohemian Reformation and Religious Practice IV*, Praha 2002, s. 215–224. – Daniela Rywíková, *Renesanční nástĕnnĕ malby v kostele sv. Václava v Moravské Ostravĕ. Ikonografická studie*, Ostrava 2005. – Michal Šroněk, Bohoslužebný řád Smiřických z roku 1613 a obrazy po předcích, in: Beket Bukovinská – Lubomír Slavíček (ed.), *Pictura verba cupit. Sborník příspěvků pro Lubomíra Konečného. Essays for Lubomír Konečný*, Praha 2006, s. 435–440 a další autorovy studie. Zajímavé příspěvky v tomto ohledu shrnuje sborník Milena Bartlová – Michal Šroněk (ed.), *Public Communication in European Reformation. Artistic and other Media in Central Europe 1380–1620*, Prague 2007, či dva recentní katalogy výstav: Ondřej Jakubec et al., *Ku věčné památce. Malované renesanční epitafy v českých zemích* (kat. výst.), Muzeum umění Olomouc – Arcidiecézní muzeum Olomouc 2007. – Leoš Mlčák (ed.), *Kardinál František z Dietrichsteina (1570–1636). Prelát a politik neklidného věku* (kat. výst.), Muzeum umění Olomouc – Arcidiecézní muzeum Kroměříž, Olomouc 2008.

⁶ Zpracováno je německé protestantské prostředí, např. Carl C. Christensen, *Art and Reformation in Germany*, Detroit 1979, s. 155–160. – Werner Hofmann (ed.), *Luther und die Folgen für die Kunst* (kat. výst.), Hamburger Kunsthalle, Hamburg 1983. – Peter Poscharsky (ed.), *Die Bilder in den lutherischen Kirchen. Ikonographischen Studien*, München 1998. Pro kalvinismus Paul C. Finney (ed.), *Seeing beyond the Word. Visual Arts and the Calvinist Tradition*, Cambridge 1999. Pro Polsko zvl. Jan Harasimowicz, *Kunst als Glaubensbekenntnis. Beiträge zur Kunst- und Kulturgeschichte der Reformationszeit*, Baden–Baden 1996 a Slovensko Josef Medvecký, *Obraz a slovo. Slovo a obraz v protestantskom umení 17. storočia na Slovensku*, in: Ján Bakoš (ed.), *Problémy dejín výtvarného umenia na Slovensku*, Bratislava 2002, s. 145–190. Z pozic katolické kultury je nejvíce pozornosti věnováno potridentské Itálii: Cesare Mozarelli – Danielo Zardin (ed.), *I tempi del concilio. Religione, cultura e società nell'Europa tridentina*, Rome 1997. – Pamela M. Jones, *Federico Borromeo and the Ambrosina. Art Patronage and Reform in Seventeenth-Century Milan*, Cambridge 1993 – Steven F. Ostrow, *Art and Spirituality in Counter-Reformation Rome*, Cambridge 1996. – Jack Freiberg, *The Lateran in 1600. Christian Concord in Counter-Reformation Rome*, Cambridge 1995. – Gauvin A. Bailey, *Between Renaissance and Baroque. Jesuit Art in Rome, 1565–1610*, London 2003. Pro Polsko Jan Harasimowicz, *Funkcje katolickiego mecenatu artystycznego na Śląsku w dobie reformacji i „odnowy trydenckiej” kościoła*, *Sobótka IV*, 1986, s. 561–581. I německému prostředí je recentně věnována patřičná pozornost, Philip M. Soerge, *Wondrous and His Saints. Counter-Reformation Propaganda in Bavaria*, London 1993. – Reinhold Baumstark (ed.), *Rom in Bayern. Kunst und Spiritualität der ersten Jesuiten* (kat. výst.), Bayerische Nationalmuseum

konfesionálně polemické a propagandistické projevy v prostředí katolických elit předbělohorské Moravy, sledované v médiu výtvarných umění i literatury, a to na příkladu apokalyptické symboliky. Ta byla v náboženské polemice kolem 1600 zcela symptomatickou, kdy motiv ústředních apokalyptických figur (Antikrist, drak–satan) užívaly v konfesionálně napjatém prostředí Evropy všechny hlavní denominace. I na Moravě jsme svědky nemenšího využití tohoto tématu a obecně se tak budeme dotýkat problému komunikace, náboženské propagandy a polemiky mezi raně novověkými elitami.⁷ Pokusíme se tedy sledovat, jak byl v médiích literatury a výtvarného umění frekventovaným tématem motiv Antikrista či draka, a v jakých souvislostech a významech byl aplikován.

Figura Antikrista jako protivníka Krista a falešného Mesiáše patří v rámci křesťanství ke klíčovým, odráží nejen bipolaritu univerza, ale odkazuje především na eschatologický výklad dějin, který byl aktualizován po celé dějiny křesťanstva.⁸ Figuru Antikrista v křesťanské kultuře neukotvily jen zmínky v Prvním a Druhém Janově listu, evangeliu Matouše a Marka a především ve Zjevení, ale zvláště pozdější kodifikace, např. *De ortu et tempore Antichristi* opata Adse z 10. století či četné legendy a hry.⁹ V 16. a 17. století sehrávala postava Antikrista zásadní význam pro všechny konfesní strany, které si ho v rámci své argumentace přisvojovaly – byl doslova „rozdělen“.¹⁰ Za oživení apokalypticismu v 16. století a včlenění do konfesionální polemiky vděčíme reformaci, která vdechla novou energii pozdně středověké prorocké úzkosti a milenarismus tak od počátku 16. do konce 17. století zažíval vrcholné období.¹¹ Do popředí zájmu se proto dostávaly i apokryfní apokalyptické texty.¹² K obrození legendy o Antikristovy přispěl

München 1997. – Jeffrey Chipps Smith, *Sensuous Worship. Jesuits and the Art of the Early Catholic Reformation in Germany*, Princeton – Oxford 2002.

7 Alexander Heintzel, *Propaganda im Zeitalter der Reformation. Persuasive Kommunikation im 16. Jahrhundert*, St. Augustin 1998.

8 Např. Karl A. Kottman (ed.), *Millenarianism and European Culture II. Catholic Millenarianism. From Savonarola to the Abbé Grégoire*, Dordrecht – Boston – London 2001 a zvláště tři svazky *The Encyclopedia of Apokalypticism*, New York 1999.

9 Jean-Robert Armogathe, Interpretation of the Revelation of John. 1500–1800, in: Bernard McGinn (ed.), *The Encyclopedia of Apokalypticism 2. Apokalypticism in Western History and Culture*, New York 1999, s. 185–203. – E. Lohmeyer, Antichrist, in: *Reallexikon für Antike und Christentum* I, Stuttgart 1950, sl. 450–457. – Roberto Rusconi, Antichrist and Antichrists, in: ibidem, s. 287–325 – Rudolf Chadraha, Antichrist; Apokalypse, in: Engelbrecht Kirschbaum (ed.), *Lexikon der christlichen Ikonographie* (dále LCI) 1, Rom – Freiburg – Basel – Wien 1994, sl. 119–122; 124–142. – Ke hrám o Antikristovi Klaus Aichele, *Das Antichristdrama des Mittelalters, der Reformation und Gegenreformation*, Haag 1974.

10 Bernard McGinn, *Antichrist. Two Thousand Years of the Human Fascination with Evil*, New York 1994, s. 200–231.

11 Dietrich Korn, *Das Thema des Jüngsten Tages in der deutschen Literatur des 17. Jahrhunderts*, Tübingen 1957. – Rodney L. Peterson, *Preaching in the Last Days. The Theme of “Two Witnesses” in the 16th and 17th Centuries*, New York – Oxford 1993. – Ingvild Richardsen-Friedrich, *Antichrist Polemik in der Zeit der Reformation und der Glaubenskämpfe bis Anfang des 17. Jahrhunderts*, Frankfurt am Main 2003.

12 Alastair Hamilton, *The Apocrypha Apocalypse. The Reception of the Second Book of Esdras (4 Ezra) from the Renaissance to the Enlightenment*, Oxford 1999.

fakt, že sám Luther byl svázán se středověkou prorockou tradicí.¹³ V polemice s katolicismem jasně identifikoval papežství s Antikristem, což se stalo ústřední součástí doktríny raného protestantismu.¹⁴ Ideu papeže–Antikrista vyjádřil již ve spisu *O babylonském zajetí Církve* (1520) a později ji již jen utvrzoval.¹⁵ Apokalyptické úvahy byly extrémně živé mezi radikály, zvláště novokřtěnci, stejně jako se apokalypticismus stal rozhodnou součástí německého protestantismu po Lutherově smrti.¹⁶ Netřeba dodávat, jak tento druh ostré konfesní polemiky navázané na eschatologickou úzkost akceleroval napětí a strach ve společnosti.¹⁷ Pro využití apokalyptické symboliky v konfesní propagandě bylo zásadní, že se záhy dočkala svých obrazových reprezentací.¹⁸ Roku 1521 vyšel pod Lutherovým dohledem *Passional Christi et Antichristi* s ilustracemi Lucase Cranacha st., identifikující papeže s Antikristem a navazující na tradici husitských obrazových antitezí. Tisk byl propagandisticky velmi účinný a proto napodobovaný, např. tzv. *Antithesenbüchlein* Jindřicha z Kettenbachu (1523).¹⁹ V německém protestantském prostředí souběžně odstartovala pestrá letáková kampaň, denuncující katolicismus na základě identifikace papeže s Antikristem (např. grafiky Hanse Gerunga či Melchiora Lorcha).²⁰ Při posuzování těchto apokalyptických obrazových témat nelze spouštět ze zřetele všudypřítomnou atmosféru očekávaného

¹³ Hans Preuß, *Die Vorstellungen vom Antichrist im späteren Mittelalter; bei Luther und in der konfessionellen Polemik*, Leipzig 1906. – Hans-Ulrich Hoffmann, *Luther und die Johannes-Apokalypse*, Tübingen 1982.

¹⁴ Hans J. Hillerbrand, The Antichrist in the Early German Reformation. Reflection on Theology and Propaganda, in: Andrew C. Fix (ed.), *Germania Illustrata. Essays on Early Modern Germany presented to Gerald Strauss*, Kirksville 1992, s. 3–18.

¹⁵ Klaus Vondung, *Die Apokalypse in Deutschland*, München 1988. – Robin B. Barnes, *Prophecy and Gnosis. Apocalypticism in the Wake of the Lutheran Reformation*, Stanford 1988. – Aby Warburg, Pagan-Antique Prophecy in Words and Images in the Age of Luther, in: Idem, *The Renewal of Pagan Antiquity. Texts and Documents*, Los Angeles 1999, s. 597–697.

¹⁶ Např. Norman Cohn, *The Pursuit of the Millennium. Revolutionary Millenarians and Mystical Anarchists of the Middle Ages*, London 1970. – Walter Klaasen, *Living at the End of Ages. Apocalyptic Expectation in the Radical Reformation*, London 1992. – Robin Barnes, Images of Hope and Despair. Western Apokalypticism, ca. 1500–1800, in: McGinn (pozn. 9), s. 143–184.

¹⁷ Jean Delumeau, *Strach na západě ve 14. –18. století II*, Praha 1999, s. 32–42.

¹⁸ K ilustracím ke Zjevení v luterských biblich speciálně Peter Martin, *Martin Luther und die Bilder zur Apokalypse. Die Ikonographie der Illustrationen zur Offenbarung Johannes in der Lutherbibel 1522 bis 1546*, Hamburg 1983.

¹⁹ Karel Chytil, *Antikrist v naukách a umění středověku a husitské obrazové antiteze o Kristu a Antikristu*, Praha 1918. – Victor Svec, *Bildagitation. Antipäpstliche Bildpolemik der böhmischen Reformation im Göttinger Hussitenkodex*, Weimar 1994. – McGinn (pozn. 10), s. 204–212.

²⁰ Hans-Joachim Köhler (ed.), *Flugschriften als Massenmedium der Reformationszeit*, Stuttgart 1981. – Peter Parshall, The Vision of the Apocalypse in the Sixteenth and Seventeenth Centuries, in: Frances Carey (ed.), *The Apocalypse and the Shape of Things to Come*, London 1999, s. 109–117. – Richard K. Emmerson, Apocalyptic Themes and Imagery in Medieval and Renaissance Literature, in: McGinn (pozn. 9), s. 402–441. – Robert W. Scribner, *For the Sake of Simple Folk. Popular Propaganda for the German Reformation*, Cambridge 1981. – Rosemary M. Wright, *Art and Antichrist in Medieval Europe*, Manchester – New York 1995.

Konce světa. Motiv Posledního soudu se v 16. století stával v umění neobyčejně atraktivní, a to na obou konfesních pólech.²¹ Apokalyptické očekávání se také stalo účinným prostředkem náboženské polemiky a propagandy.²² Tématickým obohacením apokalyptických úvah rané reformace v 16. století bylo rovněž turecké nebezpečí.²³

Apokalyptika a její propojení se symbolem draka si zaslouží alespoň rámcový nástin. Drak (had či analogické monstrum) je nedílnou součástí řady mytologií, reprezentující kosmologický mýtus: souboj božstva s chaosem – „dračí“ nestvůrou („*combat myth*“). Kořeny mýtu leží v Mezopotámii (Marduk vs. Tiamat) a dále se objevuje v mytologii chetitské, kananejské, egyptské odkud byl převzat i Řeky.²⁴ Stejný topos najdeme i v indické, germánské, keltské a slovanské mytologii.²⁵ Pro křesťanství je klíčový výskyt draka právě ve Zjevení, kde reprezentuje protivníka Boha, Satana.²⁶ Tato symbolika odpovídá starozákonním tradicím (Ž 91, 13; Iz 27, 1) vyrůstající z apokalyptických kořenů židovství.²⁷ Nelze jistě podrobně sledovat celý problém.²⁸ Postačí konstatovat, že (apokalyptický) drak byl v kontextu křesťanské kultury od počátku považován za figuru ztělesňující zlo, tj. ďábla, který je v závěru dějin poražen. To stvrdila patristická teologie, např. Augustinovou interpretací zmíněného žalmu 91: lev je Antikrist, bazilišek smrt a drak – ďábel.²⁹ Tento výklad zakotvil ve středověkých bestiářích a na-

-
- 21 Craig Harbison, *The Last Judgement in Sixteenth Century Northern Europe. A Study of the Relation Between Art and the Reformation*, New York – London 1976.
- 22 Frank L. Bouchardt, *Doomsday. Speculation as a Strategy of Persuasion. A Study of Apocalyptic as Rhetoric*, New York 1990. Excelentní recentní studii mapující zdejší prostředí je: Vladimír Urbánek, *Eschatologie, vědění a politika. Příspěvek k dějinám myšlení pobělohorského exilu*, České Budějovice 2008.
- 23 Tomáš Rataj, *České země ve stínu půlměsíce. Obraz Turka v rané novověké literatuře z českých zemí*, Praha 2002, s. 164–208, 225–229. – Karl Vocelka, *Die politische Propaganda Kaiser Rudolfs II (1576–1612)*, Wien 1981, s. 219–300.
- 24 Barbora Renz, *Der orientalische Schlangendrache*, Augsburg 1930. – Joseph Fontenrose, *Pythion. A Study of Delphic Myth and its Origins*, Berkeley – Los Angeles 1959. – Hans Egli, *Das Schlangensymbol. Geschichte – Märchen – Mythos*, Freiburg im Breisgau 1982.
- 25 Jonathan Evans, Dragon, in: Carl Lindahl et al. (ed.), *Medieval Folklore. An Encyclopedia of Myths, Legends, Tales, Beliefs, and Customs I*, Oxford 2000, s. 233–240.
- 26 Christoph Auffarth – Loren T. Stuckenbruck (ed.), *The Fall of the Angels*, Leiden – Boston 2004. K figuře draka viz základní údaje: *Lexikon für Theologie und Kirche* 3, Freiburg im Breisgau 1959, sl. 537–540. – K. Onasch et al., Drache, in: *Lexikon der Mittelalters* 3, München – Zürich 1985, sl. 1339–1345. – J. W. van Henten, Dragon, in: Karel van der Toorn – Bob Becking – Dieter W. der Horst (ed.), *Dictionary of Deities and Demons in the Bible*, Leiden – Boston – Köln 1999, s. 265–267 (zde další literatura).
- 27 Karen R. Jones, *Serpent Symbolism in the Old Testament*, New Jersey 1974. – Adela Y. Collins, *Cosmology and Eschatology in Jewish and Christian Apocalypticism*, Leiden – New York – Köln 1996.
- 28 M. W. de Visser, *The Dragon in China and Japan*, Amsterdam 1913. – Joachim Gierlichs, *Drache – Phönix – Doppeladler. Fabelwesen in der islamischen Kunst*, Berlin 1993.
- 29 Hugo Rahner, *Symbole der Kirche. Die Ekklesiologie des Vaters*, Salzburg 1964, s. 292–296. – Janetta R. Benton, *The Medieval Menagerie*, New York – London – Paris 1992, s. 124–126. – Antonio Quacquarelli, *Il leone e il drago nella simbolica dell'età patristica*, Bari 1975, 19–48.

šel místo v řadě ikonografických témat.³⁰ Z nejtýpichtějších lze uvést např. hada prvotního hříchu v podobě draka; to odpovídá shodnému genetickému základu hada a draka ve středověkých bestiářích navazující na starověké autory³¹ či zobrazení hada pod křížem s Kristem nebo typ *Christus triumphans*, kdy Kristus pošlapává draka, příp. lva, baziliška a hada.³² V 16. a 17. století se figura draka stala též frekventovanou v řadě „vědeckých“ spisů, s většími či menšími apokalyptickými odkazy.³³

Motiv draka sloužil ve stejné propagandistické funkci jako apokalyptická figura Antikrista, tj. souboj s drakem představoval pro církev metaforu boje s nepřítelem. Mohl zastupovat „korporátního“ nepřítele (heretiky, Židy, Araby, Turky), stejně jako konkrétní osobnost.³⁴ Tak již v exilovém období proroci vnímali dračí monstrum jako obraz nepřátel Židů (Dan 7).³⁵ Exemplární jsou i Konstantinovy mince, kde císař triumfuje nad pohanstvím v podobě hada–draka.³⁶ V konfesi-onálním kontextu poreformační Evropy získává tato polemika zvláštní rozměr. Dochází zde k propojení teologicko-eschatologické interpretace s historicko-propagandistickou, tj. konfesní oponenti jsou symbolicky vykreslováni jako Antikristi a draci, jejichž aktivity slouží ďáblu a připravují jeho příchod na zem v rámci očekávaného Konce světa. V kontextu konfesní obraznosti byla figura draka při zobrazení nepřítele stejně frekventovaná jako figura Antikrista. Inspiračním východiskem se stal opět Cranachův *Passional Christi et Antichristi*, odkud se motiv apokalyptického draka a nevěstky babylónské (papežství), jako symbolu propojení katolicismu s ďábelskými silami, stal standardní ilustrační součástí nekatolických vydání Bible (poprvé ve wittenberském vydání Nového zákona s Cranachovými ilustracemi, 1522). Stejný motiv draka najdeme i na dalších památkách v protestantském prostředí, např. v Anglii (zvl. medaile Alžběty I., kde triumfálně trůní nad drakem Apokalypsy – „papežským“ katolicismem,

³⁰ Janetta R. Benton, *Medieval Monsters. Dragons and Fantastic Creatures*, New York 1995. – Debra Hassig, *Medieval Bestiaries. Text, Image, Ideology*, Cambridge 1995, s. 50, 107, 129–130, 157–166. – Eadem (ed.), *The Mark of the Beast. The Medieval Bestiary in Art, Life and Literature*, New York – London 1999.

³¹ Jaques André (ed.), *Isidore de Seville Etymologiae. Livre XII. Des Animaux*, Paris 1986, s. 134–136. – James J. Scanlan (ed.), *Albert the Great. Man and the Beasts. De animalibus*, New York 1987, s. 140, 171, 217, 390–405. – Wilma George – Brunsdon Yapp, *The Naming of the Beasts. Natural History in the Medieval Bestiary*, London 1991, s. 190–200.

³² Liselotte Stauch, Drache, in: *Reallexikon zur deutschen Kunstgeschichte* IV, Stuttgart 1958, sl. 342–366. – E. Lucchesi Palli, Drache, in: *LCI* (pozn. 9), 1, sl. 516–524.

³³ Ulyssis Aldrovandi, *Serpentum et Draconum Historiae Libri Duo*, Bologna 1640. – Idem, *Monstrorum historia*, Bononiae 1642. – Pierre Belon, *Portraits d'oyseaux, animaux, serpens, herbes, arbres, hommes et femmes d'Arabie et Egypte*, Paris 1557. – Conrad Gessner, *Schlangenbuch. Das ist ein grundtliche und vollkomene Beschreybung aller Schlangen, so in Meer, süßen Wassern und auff Erden ir Wohnung haben*, Zurich 1589, ff. 35–43. – Athanasius Kircher, *Mundus subterraneus*, Amsterdam 1665. – Edward Topsell, *The Historie of Foure-Footed Beastes; The Historie of Serpents*, Amsterdam 1607; 1608.

³⁴ Viz Rusconi (pozn. 9), zvl. s. 290.

³⁵ John J. Collins, *The Apocalyptic Vision of the Book of Daniel*, Ann Arbor 1977. – Jürg Egler, *Influences and Traditions Underlying the Vision of Daniel 7: 2–14*, Freiburg 2000.

³⁶ Quacquarelli (pozn. 29), s. 98.

1587).³⁷ V krizových oblastech nabývala tato symbolika na aktuálnosti, zvláště v sedmdesátých letech při povstání nizozemských provincií byl v letácích Vilém Oranžský zobrazován jako Perseus či sv. Jiří, zápasící s drakem – španělským katolicismem. Motiv Antikrista a draka byl extrémně živý i za Třicetileté války.³⁸

Katolické kruhy na tuto denunciaci reagovaly dvojím způsobem. Hlavní útok vůči tezi o Antikristu – papeži (papežství) vedli jezuité exegeticky zdůrazňující tradiční výklad o Antikristovi jako konkrétní postavě, která teprve přijde s Koncem světa.³⁹ Tento rezervovaný přístup na pozicích katolicismu obecně oslabil apokalyptiku.⁴⁰ Mimo učeneckou polemiku však můžeme spatřovat i další postup aplikující protestantskou tezi *vice versa*, tj. identifikující Antikrista s Lutherem či dalšími ikonami nekatolických církví.⁴¹ Podobně i řada jezuitů či fran-tiškáňů přijala za svou joachimitskou prorockou tradici.⁴² Tyto extrémní úvahy kvetly zvláště v krizových oblastech (např. díky náboženským válkám ve Francii), ovšem i v prostředí habsburské monarchie od 16. po celé 17. století, stejně jako v Itálii.⁴³

Katolická obrazová polemika neváhala také využívat stejných motivů jako konfesní oponenti. Drak jako symbol ďábla se stal atributem hereze, tj. nekatolických církví. Již Johannes Cochleus vytvořil ve spise *Martinus Luther Siebenkopf* (1529) analogii s drakem Apokalypsy a ještě počátkem 17. století se objevují karikatury sedmihlavého Kalvína. Ve stejné době motiv draka jako symbolu hereze můžeme najít ve Francii (Nicolas Volcyr, *Victoire contre les Luthériens*, 1527).⁴⁴ Proti symbolu draka – hereze stavěla katolická propaganda dvě neporazitelné postavy. Sv. Michael, apokalyptický přemožitel draka–Satana se stal patronem *par excellence* a významné katolické rody mu vyhradily ústřední místo (Habsburové a Wittelsbachové).⁴⁵ Druhou je pochopitelně P. Maria, která především jako

³⁷ Roy Strong, *Portraits of Queen Elizabeth I*, Oxford 1963, s. 138–139. – Richard Bauckham, *Tudor Apocalypse. Sixteenth century apocalypticism, millenarianism and the English Reformation*, Sutton 1978.

³⁸ Elmer A. Beller, *Propaganda in Germany during the Thirty Years War*, Princeton 1940, s. 42. – Hartmut Lemann – Anne-Charlott Trepp (ed.), *Im Zeichen der Krise. Religiosität im Europa des 17. Jahrhunderts*, Göttingen 1999.

³⁹ Robert Bellarmino, *De Controversiis Christianae fidei adversus huius temporis Haereticos*, Ingolstadt 1605, s. 235, 294.

⁴⁰ McGinn (pozn. 10), s. 226–230. – Barnes (pozn. 16), s. 159–161. – Bernard McGinn, *Forms of Catholic Millenarianism. A Brief Overview*, in: Kottman (pozn. 8), s. 1–13.

⁴¹ David Baghi, *Luther's Earliest Opponents. Catholic Controversialists, 1518–1525*, Minneapolis 1991, zvl. s. 183–201.

⁴² K joachimismu Marjorie Reeves – Beatrice Hirsch-Reich (ed.), *The Figurae of Joachim de Fiore*, Oxford 1972.

⁴³ Jean Delumeau, *Mille ans de bonheur*, Paris 1995, zvl. s. 171–199. – Preuß (pozn. 13), s. 210–217. Pro Itálii Ottavia Niccoli, *Prophecy and People in Renaissance Italy*, Princeton 1990.

⁴⁴ George Clutton, *Two Early Representation of Lutheranism in France, Journal of the Warburg and Courtauld Institutes I, 1937–1938*, s. 287–291.

⁴⁵ Barbara Bauer – Jürgen Leonhardt (ed.), *Triumphus Divi Heiligen Michaelis Archangeli Bavarici. Triumph des Heiligen Michael, Patron Bayerns (München 1597)*, Regensburg 2000, zvl. s. 49–60. – Jeffrey Chipps Smith, *The Jesuit Church of St. Michael in Munich. The Story of an Angel with Mission*, in: Max Reinhart (ed.), *Infinite Boundaries. Order, Disorder, and Reorder*

Immaculata militans drtí hada, draka či Satana.⁴⁶ Kolem roku 1600 se toto schéma radikalizuje a P. Maria přemáhá heretiky, např. již od poloviny 16. století na protireformačních kolínských grafikách.⁴⁷ Podobně i noví protireformační svatí, zvláště jezuitští, získali atributy d'ábla či draka, tj. přemožené hereze.⁴⁸

Obdobnou situace můžeme pozorovat i u předbělohorské katolické elity na Moravě. Ta se sice ještě kolem poloviny 16. století nacházela ve spíše defenzivním postavení, ovšem záhy po Tridentinu pozorujeme vůli moravské katolické hierarchie situaci čelit a od sedmdesátých let začíná vznikat program katolické reformy a protireformace. Hlavními osobnostmi byli biskupové Vilém Prusinovský (1565–1572), Stanislav Pavlovský (1579–1598) a František z Dietrichsteina (1599–1636). Jedním z pilířů programu byla i kulturní a konfesionalizační politika s propagandistickými a indoktrinačními rysy.⁴⁹ Její součástí byl promyšlený systém objednávek architektur, malířských, sochařských i uměleckořemeslných prací a četných tisků. Nešlo ovšem jen o zadávání a realizaci těchto děl, ale především o jejich využívání – distribuci v nejširším slova smyslu. Podařilo se prokázat, že rozšiřování specifických uměleckých prací a katolických knižních tisků olomouckými biskupy mezi okruh moravské katolické i nekatolické šlechty tvořilo páteř této konfesionalizační politiky.⁵⁰ Cílem bylo tímto soustředěným tlakem jak posilovat konfesní identifikaci katolíků, tak přimět jednotlivé nekatolíky ke konverzi.⁵¹

V naznačených intencích se budeme věnovat tomu, jakou úlohu hrála v této konfesionalizační politice moravské katolické elity apokalyptická tematika. Očekávání Konce světa, příchodu Antikrista a přísouzení rostoucí moci d'ábla působení konfesních oponentů bylo pro moravskou katolickou elitu stejně typické jako jinde

---

in *Early Modern German Culture*, Kirksville 1998, s. 147–169. – Thomas DaCosta Kaufmann, *Court, Cloister, and City. The Art and Culture of Central Europe 1450–1800*, Chicago 1995, s. 200–220.

⁴⁶ John B. Knipping, *De iconografie van de contra-reformatie in De Nederlande*, Hilversum 1940, zvl. s. 149, 153, 177–183.

⁴⁷ Bernadette Schöller, *Kölner Druckgraphik der Gegenreformation. Ein Beitrag zur Geschichte religiöser Bildpropaganda zur Zeit der Glaubenskämpfe*, Köln 1992, s. 51–56. – Hofmann (pozn. 6), s. 297.

⁴⁸ Ursula König-Nordhoff, *Ignatius von Loyola. Studien zur Entwicklung einer neueren Heiligen-Ikonographie im Rahmen einer Kanonisationskampagne um 1600*, Berlin 1982.

⁴⁹ Joachim Bahlcke – Arno Strohmeier (ed.), *Konfessionalisierung in Ostmitteleuropa. Wirkungen des religiösen Wandels im 16. und 17. Jahrhundert in Staat, Gesellschaft und Kultur*, Stuttgart 1999. – Kaspar von Greyerz et al. (ed.), *Interkonfessionalität – Transkonfessionalität – binnenkonfessionelle Pluralität. Neue Forschungen zur Konfessionalisierungsthese*, Heidelberg 2003. – Jakubec (pozn. 4), s. 65–96.

⁵⁰ Ondřej Jakubec, Poutní místa, poutě a milostné obrazy a jejich místo v mecenátu a politice olomouckých biskupů 2. poloviny 16. století, in: Joanna Lubos-Kozieł (ed.), *Pielgrzymowanie i sztuka. Góra Świętej Anny i inne miejsca pielgrzymkowe na Śląsku*, Wrocław 2006, s. 307–321.

⁵¹ Thomas Winkelbauer, Konfese a konverze. Šlechtické proměny vyznání v českých a rakouských zemích od sklonku 16. do poloviny 17. století, *Český časopis historický* XCVIII, 2000, s. 476–540. Biskup Pavlovský propagandisticky využil i aktuální konverze Žida, *Jüdische bekehrung zum Christenthums..etc*, Olomouc 1597.

v Evropě, zvláště v místech kde konfesně smíšená společnost vytvářela výbušné prostředí. Katolíci na Moravě přitom sdíleli obavy z Konce světa a jako jinde v Evropě je k tomu vedlo pozorování komet a zjevení. Například biskup Prusinovský se znepokojením referoval o pozorování nebeských úkazů.⁵² Jak tedy tyto myšlenky reflektovala literatura a umění v prostředí katolické elity na Moravě?

Jako výchozí pramen může sloužit vedle několika níže zmíněných uměleckých památek především katolická literární produkce. Žánrově zahrnuje spisy polemické či propagující katolickou dogmatiku, kancionály, postily, katechismy, alegorické spisy a byly zohledněny i předmluvy a dedikace. Sledované texty tvořila jak původní domácí díla (např. Šimon Lomnický z Budče, Bartoloměj Flaxius, Tomáš Bavorovský, jezuité Baltazar Hostounský a Václav Šturm, Bartoloměj Paprocký, Jan Rozenplut, Václav Brož, Lukáš Laetus), případně překlady současných katolických autorů (Georg Scherer, Stanislav Hosius, Stanislav Wujek, Kaspar Franck, Sigmund Ernhofner, Petr Canisius, Francesco Bonhomini ad.), církevních autorit (Vincent z Lérin, sv. Augustin) i zahraniční importy. Pro všechny tituly je společné, že byly promyšleně využívány v rámci konfesionalizační kulturní politiky především olomouckými biskupy. Ti nechávali pořizovat překlady, podporovali vydávání a zajišťovali jejich distribuci mezi katolíky i nekatolíky.⁵³

U všech titulů, jakkoliv žánrově odlišných, je nápadný četný výskyt apokalyptické tematiky. Jejím východiskem je víra v brzký Konec světa, spojená s výzvou k volbě správné (katolické) cesty, jež vede ke spáse a naopak distancování se od nekatolických církví, které slouží ďáblu. Výstižně to formuloval Václav Šturm v jedné ze svých protibratrských polemik, když při vyjmenování aktivit heretiků a sekt od prvotní církve konstatoval, že šlo vždy o přísluhovače Satana, který je vždy využíval, tj. „*pilně činil, však nyní v těchto posledních časých, věda, že krátkej čas má, mnohem pilněji a zuřivěji činí.*“⁵⁴ Stejně tak pro úvod i dřevořez frontispice spisu Bartoloměje Flaxia *O pokání* je motiv Posledního soudu ústředním tématem.⁵⁵ [obr. 1] Argumentaci katolických autorů lze shrnout do několika bodů, které jim byly víceméně společné. Zejména vyvrací nařčení, že papež je Antikrist výkladem Zjevení a důkazem, že jde o konkrétní postavu, která teprve přijde. Dále zdůrazňují, že aktivity Satana v předvečer Konce světa nabývají na síle za pomoci nekatolických konfesí. Autoři sestavují „genealogie heretiků“, dědiců Jidášových, počínaje Šimonem Mágem, přes Aria a konče Lutherem, což je tradiční idea, sahající do období raného křesťanství.⁵⁶ Proto autoři tak často

⁵² Warburg (pozn. 15). – Jakubec (pozn. 4), s. 117. – Axel Janeck (ed.), *Zeichen am Himmel. Flugblätter des 16. Jahrhunderts* (kat. výst.), Germanisches Nationalmuseum Nürnberg 1982.

⁵³ K této distribuci viz Ondřej Jakubec, „We Believe that Your Ladyship Will Deign to Accept this Small Gift from us with Gratitude“. Artworks and Literature as means for Strengthening Catholicism in Moravia before the Battle of the White Mountain, in: Bartlová – Šroněk, (pozn. 5), s. 205–217.

⁵⁴ Václav Šturm, *Rozsouzení a bedlivé uvážení Velikého kancionálu od Bratří Valdenských jinák Boleoslavských sepsaného*, Praha 1588, f. 4r.

⁵⁵ Bartoloměj Flaxius, *O pokání spasitelném a hříšníka padlého povstání*, Praha 1606.

⁵⁶ Lambertus J. L. Peerbolte, *The Antecedents of Antichrist. A Traditio-historical Study of the Earliest Christian Views on Eschatological Opponents*, Leiden 1995.

odkazují na církevní autority, kdy jejich polemiky s herezemi (gnostiky, ariány, donátisty ad.) aktualizují jako analogii svého boje s reformovanými církvemi, dědici heretiků. Biskup Pavlovský tak příznačně podporoval vydávání děl Vincenta z Lérin či sv. Augustina (*Proti Donátistům*), kterým předcházelo vydání *Katechesí* jeruzalémského biskupa Cyrila biskupem Janem Grodeckým v roce 1560. Tento způsob „historizující“ argumentace byl ostatně jedním z nejvýraznějších proudů posilování konfesní identity katolicismu vůči protestantismu.⁵⁷ Pro všechny autory bylo závazné přesvědčení, že protestanti a další heretici jsou služebníci Satana, jejich představitelé jsou falešní proroci a „menší Antikristi“ – „kacíři a odřezanci Antikristové jsou“.⁵⁸ Tato teze (propracovaná zejména Václavem Šturmem) je asi nejzajímavějším argumentem, který vychází z Janových listů: „Dítky, poslední hodina jest, a jakož jste slýchaly, že antikrist přijíti má, i nyníť antikristové jsou mnozí“ (1 Jan 2, 18); jsou to ti, kteří slouží Satanovi, jeho údy – *membra antichristi* či předchůdci (*praecursores*) nebo služebníci (*ministri*), což je idea hojně rozšířená od 13. století.⁵⁹ Polemika s nekatolíky tak využívala výkladu postavy Antikrista jako určitého duchovního principu, stojícího v opozici proti Církvi Kristově po všechny věky a ztělesňující se příležitostně v konkrétních historických postavách.⁶⁰ To je v textech provázeno častými denunciacemi představitelů nekatolických církví, a zvláště Jednoty bratrské. Jejich ztotožňováním s Antikristy/Antikristem či „jen“ přívrženci – *Pseudochristoi* nebo drakem Zjevení představuje obvyklý motiv, sledovatelný již v rané katolické polemice s luterstvím ve dvacátých letech 16. století v Německu.⁶¹ Pro katolické polemiky, jejichž díla tvořila páteř protireformace a konfesionalizace na předbělohorské Moravě, uvedená idea představovala hlavní osu jejich úvah. Reprezentanti nekatolických konfesí jsou označováni za *draky, šelmy, hady, ještěry, bazilišky*, vyskytne se i *Leviathan – mořský had*. Denunciační zásoba tím nekončila, nekatolíci byli rovněž titulováni jako *vlci, lišky, smradlaví kozlové, psi, kanci, kohouti, čarodějové, vrahové ovcí a duší, démoni, levharti, netopýři, leprotici*, kteří hrozí nákazou řádným křesťanům, *škorpióni a pavouci*, kteří svým jedem infikují křesťany nebo prostě jen *potvory a příšery*. Všechny tyto invectivy vyjadřují pevné přesvědčení, že nekatolíci „*nejsou z Boha*“ a nemohou být spaseni, stojí od své přirozenosti na straně zla – „*jste služebníci d'áblovi*“. Radikální antagonismus vyjadřuje i tendence katolických elit nepřiznat nekatolíkům právo na standardní pohřeb, respektive i nárok na spásu, jak to formuloval v roce 1580

⁵⁷ *Sancti Patris Nostri Cyrilli Archiepiscopi Hierosolymorum Mystagogicae catecheses quinque...Quae nunc primum et Graecam et Latinam simul eduntur...Ioanne Grodecio interprete. Viennae Austriae in Aedibus Collegii Caesarii Societatis Iesu. Anno M. D. LX, viz Jakubec (pozn. 4), s. 318, 346–347. Zásadní prací je Irena Backus, *Historical Method and Confessional Identity in the Era of the Reformation (1378–1615)*, Leiden – Boston 2003.*

⁵⁸ Šturm (pozn. 55), s. 153.

⁵⁹ Rusconi (pozn. 9), s. 288.

⁶⁰ Bauckham (pozn. 37), s. 93.

⁶¹ Theobald Freudenberger (ed.), *Hieronymus Dungersheim. Schriften gegen Luther*, Münster 1987, zvl. s. 3, 99–101, 161–163, 241–242. – Adolf Laube – Ulman Weiß (ed.), *Flugschriften gegen die Reformation (1518–1524)*, Berlin 1997.

olomoucký biskup Stanislav Pavlovský: „*aby i po smrti pohřbem od nás rozdílni a těch posvátných míst prázdni byli.*”⁶²

Figura draka (či šelmy, baziliška apod.) jako symbolu protestantismu má zjevně apokalyptické souvislosti. Výstižně to charakterizoval Bartoloměj Paprocký, žijící dlouhou dobu na dvoře biskupa Pavlovského, když vložil ve svém alegorickém díle *Obora aneb Zahrada* do úst jedné postavy naléhavou výzvu, určenou panteru, tradičnímu christologickému symbolu: „*Učiň mi pomoc proti Draku, kterýžto je úhlavní nepřítel.*”⁶³ Drakem je míněn Satan, odvěký protivník Boha a člověka, ale v přeneseném smyslu i konfesní protivník, přesně v tradici Rabana Maura (*De rerum naturis*, před 846): „*Mystico draco aut diabolium significat aut ministros eius, vel etiam persecutores Ecclesiae.*”⁶⁴ Katoličtí polemici tak obratně interpretují Zjevení, kdy identifikují hrozbu Antikrista, Satana (draka) a nastávajícího konce světa s aktivitami a učením nekatolických církví a jejich reprezentantů, zvl. jejich hlavního učitele „*sedmihlavního Draka Luthera.*”⁶⁵ Podobně byl i boj sv. Jiří s drakem vykládán alegoricky jako zápas katolicismu s nekatolictvím (děblem, pohanstvím) o spásu duší věřících.⁶⁶ Několik příkladů bude ilustrovat, jak se tato konfesijní symbolika odrazila ve výtvarných památkách, často v úzkém sepětí s polemickým textem.

Zmíněný spis Bartoloměje Paprockého *Obora* byl věnovaný katolickým novomanželům Janu Zajíci z Házmburka a Polyxeně z Minkvic a obsahuje řadu alegorických a moralistních doporučení pro pár, zahrnující i rady stran nábožen-

⁶² MZA, G 83, Kop. XVIII, 1580, kart. č. 44, inv. č. 170, f. 274. Následuje jen rámcový přehled zkoumané literatury s odkazy na místa věnovaná apokalypticko-polemické argumentaci: Tomáš Bavorovský, *Kázání o Svatém Pokání*, Praha 1552, f. 1. – Idem, *Postylla Česká*, Olomouc 1557, f. 3–6, 46–48, 283v. – Baltazar Hostounský (ed.), Vincenc z Lérins: *O poznání Církve svaté*, Olomouc 1584, kap. 33. – Václav Šturm, *Srovnání Víry a Učení Bratří*, Litomyšl 1582, f. 4v, s. 274, 321. – Idem, *Krátké ozvání doktora Václava Šturma*, Praha 1584, s. 5, 12, 89. – Idem (pozn. 54), s. 131–195. – Idem, *Odpověď slušná a důvodná na velmi hanlivou a rouhavou Obranu Kancyonálu Bratrského*, Litomyšl 1590, s. 65, 133–138, 239. – Václav Brož, *Vejstraha všem věrným Čechům i jiným pravého Náboženství*, Litomyšl 1589, f. 98. – Idem, *Šest důvodů...kterýmiž se důvodně potvrzuje, že Jednota Bratří Boleslavských z Boha není*, Litomyšl 1591, f. 5v. – Adam z Vnoře (ed.), *Svatého Augustina Biskupa o Dni posledním súdném Kázání Čtvero*, Praha 1589, f. 7r. – Stanislav Hosius, *De expresso Dei verbo*, Litomyšl 1590, s. 123, 216, 226. – Jakub Wujek, *Postyla neb Kázání na Evangelia*, Litomyšl 1592, I. díl, s. 71, 109, 118, 151, 175–178, 198–199, 226, 242; II. díl, s. 20–21. – Petr (Linteon) Litoměřický, *Jistá a patrná Církve Svaté Znamení*, Litomyšl 1593, s. 3, 14. – Jan Rozenplut, *Kancyonál*, Olomouc 1601, s. 6–13, 87, 102, 159, 231, 232–235, 413, 564, 585–600. – Georg Scherer, *Katechismus křesťanského Náboženství*, Praha 1612, s. 73, 96. – Idem, *Chodcovský plášť Pikhartského...učení*, 1588, s. 3, f. 103–106. – Kaspar Franck, *Základ víry Katolické*, Praha 1636, s. 211–247.

⁶³ Bartoloměj Paprocký, *Obora aneb Zahrada, v které rozličná stvoření rozmlouvání svá mají*, Praha 1592, kap. 87. [obr. 2]

⁶⁴ Citováno dle Giorgio Cello (ed.), *Bestiario moralizzato di Gubbio. Libellus de naturam animalium*, Genova 1983, s. 418.

⁶⁵ Baltazar Hostounský (ed.), Antonio Possevino: *Křesťanské odpovědi na Otázky jednoho pobožného a velmi vznešeného Muže v půlnočních Krajích obývajícího*, Praha 1584, s. 110.

⁶⁶ Šimon Lomnický z Budče, *Kancionál aneb Písně nové historické na dni obzvláštní sváteční přes celý rok*, Praha 1595, s. 133–146.

ství. Figura draka (baziliška, šelmy) se v textu a ilustracích několikrát objevuje jako esence zla. Nejpatrnější je to v příběhu o zvláštní štice (s kříží na hlavě), navštívené baziliškem, který zabil mnicha a oblékl se do jeho šatů. Snaží se štiku vylákat z vody, ale ta odmítá tu „příšeru pekelnou“, jež učí „neznabohy, smilníky, novověrečný lidi a falešné učitele“ a promlouvá k němu: „Ó falešný bratře, mordýři a zhoubce lidský. Oulisná, ale zrádná jsou slova tvá, oči tvé, mordýři lidského pokolení. Běda tomu domu, do kteréhožto ty nahlídneš, znám já tvé náboženství falešné.“ Konfesionálně-polemický a indoktrinační podtext určený páru je zřejmý.⁶⁷ [obr. 3] V této souvislosti je možné ještě zmínit jiné Paprockého nábožensky laděné moralizující dílo *Rozmlouvání hospodáře s hostem*, otištěné jako součást jeho *Štambuchu slezského* (1609), kde je motiv zabitého draka na titulním dřevorezu evidentním poukazem na Kristův triumf nad ďáblem a pohanstvím. [obr. 4]

Další příklad najdeme na výzdobě titulního listu protibratrského pamfletu Václava Brože, který společně s Václavem Šturmem, pracujícím pro biskupa Pavlovského, představoval hlavního polemika s Jednotou a jeho spisy byly na Moravě hojně rozšířeny. Jde o tisk *Koule Danielova, kterou podává Draku Pikhartskému, jinak Valdenskému*, na jehož titulu se nachází formálně prostý dřevorez zobrazující proroka Daniela, podávajícího kouli drakovi.⁶⁸ [obr. 5] Titulní list přitom zajímavě redukuje stejnou scénu z grafického cyklu Maartena van Heemskercka z roku 1565. [obr. 6] Toto na první pohled nezvyklé téma vycházelo z tzv. Třetího Danielova apokryfu *O Baalovi a Drakovi*, tj. drakovi, uctívanému v Babylónu, kterého prorok zabil hrudkou smíchanou z tuku, smoly, prachu a vlasů, již nacpal drakovi do tlamy. Příběh je úzce spojen se starozákonní prorockou ideou boje s idolatrií a falešnou vírou.⁶⁹ Brožova volba titulu se vztahuje ke stejné myšlence a reprezentanty falešné víry jsou zde Bratři. Stejný apokryf přitom byl využíván i v německém jezuitském dramatu. V podobném duchu byly koncipovány i jiné Brožovy denunční spisy, např. *Ohlášení se proti pikhartskému netopýři* (1599). V této souvislosti lze zmínit i příznačnou podporu kardinála Františka Dietrichsteina, kterou věnoval divadelní hře Stefana Tucciho *Christus Iudex*. Toto drama pojednávalo o boji Krista a Antikristem, vnímaném samozřejmě na pozadí konfesní roztržky, bylo vydáno roku 1603 pod Dietrichsteinovým patronátem a samotná hra se v režii jezuitů hrála i v Olomouci.⁷⁰

Jako třetí příklad lze zmínit reliéfy bronzových vrat kaple sv. Stanislava při katedrále sv. Václava v Olomouci (1591), objednané biskupem Pavlovským.

⁶⁷ Paprocký (pozn. 63), kap. XLI.

⁶⁸ Václav Brož, *Koule Danielova, kterou podává Draku Pikhartskému, jinak Valdenskému*, Lito-myšl 1589, f. 3v.

⁶⁹ Witton Davies, *Bel and the Dragon*, in: R. H. Charles (ed.), *The Apocrypha and Pseudoepigrapha of the Old Testament*, Oxford 1913, s. 652–664.

⁷⁰ Elida M. Szarota, *Das Jesuitendrama in deutschen Sprachgebiet I*, München 1979, s. 43–48. Antonín Škarka, „Pikhartský netopýř“ Brosiova „Ohlášení“ a jeho anonymní polemika, *Časopis Matice moravské* LV, 1931, s. 58–74. – Cyril Měšic, *Knihovny kardinála Františka z Dietrichsteina*, in: Mlčák (pozn. 5), s. 52.

Kaple i její výzdoba byla výrazem konfesijní polemiky a propagandy biskupa. Bohatá výzdoba vrat zahrnuje zobrazení planetárních božstev, Ctnosti a Neřesti a Poslední soud. Program lze vyložit jako alegorii zápasu mezi dobrem a zlem, jako křesťanský výklad dějin, které kulminují Koncem světa, reprezentovaným scénou Posledního soudu. Na dveřích zaujme negativní zobrazení draka (Satana) sousedícího jak s postavou archanděla Michaela, tak s personifikací Závisti či Hereze.⁷¹ [obr. 7–9]

Posledním příkladem je portál v kolegiálním kostele sv. Mořice v Kroměříži (1582), který prošel za biskupa Pavlovského rozsáhlými přestavbami.⁷² [obr. 10–12] Pozoruhodný je zejména vlys portálu s centrálně umístěnou nápisovou deskou se jmény *JESUS: MARIA*, obklopenou symbolickou vegetabilní a zoomorfni dekorací. Na rozích vlysu jsou umístěni andělé a klíčové je zobrazení draka, který atakuje ústřední textovou desku. Pramenem pro souboj zla (Satana–draka) s christologicko-mariánskou křesťanskou složkou může být „bestiářový“ příběh o Draku a zázračném stromu *Perodixiu* (uváděný Pliniem a po něm Physiologem). Sloužil jako útočiště holubicím, a právě drak se jej snažil napadnout. Ovšem stín stromu před ním holubice chránil, což Physiologus křesťansky interpretoval tak, že strom je Bůh Otec, stín Kristus a holubice Duch svatý, či duše, ohrožované drakem–Satanem. Pro kroměřížský portál můžeme najít srovnání např. již na německých románských portálech s podobnými kompozicemi, které vycházejí z této tradice. V centru se nachází Strom života (*Lebensbaum*) či křesťanské symboly (kříž) ohrožované negativními figurami draka, lva či baziliška.⁷³ Portál sv. Mořice lze vnímat v podobném duchu navíc s možnými konfesijně-aktualizačními konotacemi. Pokud by byl portál původně umístěn na jiném místě, např. v exteriéru kostela, mohla by tato symbolika souviset s tradičním zobrazováním negativních figur na fasádách sakrální staveb. V době kolem roku 1600 to dobře dokládá kostel Panny Marie ve Wolfenbüttelu, na jehož vnějších zdech se motiv draka a dalších monster objevuje v enormním množství. To je interpretováno právě v souvislosti s tradicí pojímat podobnou výzdobu kostelů (zvl. katedrál) jako reprezentaci „tohoto světa“, kde negativní figury, nestvůry a draci na ztělesňují ďábelské síly ohrožující spásu člověka. Oživuje se tak středověká eschatologická koncepce představující touto formou stále aktuální boj křesťana o spásu své duše, která se odehrává na hranicích tohoto a onoho světa, Nebeského Jeruzaléma ztělesněného stavbou chrámu.⁷⁴ V podobném smyslu je snad možné vnímat i reliéfní výzdobu ostění pohřební kaple Všech svatých zámku v Telči z let 1575–1580, do kterých jsou vloženy reliéfy stylizovaných draků. V katolic-

⁷¹ Jakubec (pozn. 4), s. 153–168. – Piero Buscaroli – Mario Praz (ed.), Cesare Ripa: *Iconologia*, Milano 1993, s. 176.

⁷² Jakubec (pozn. 4), s. 277–278.

⁷³ Wera von Blankenburg, *Heilige und dämonischen Tiere*, Leipzig 1943, s. 172, 300–307. – Michael J. Curley (ed.), *Physiologus*, Austin – London 1979, s. 28. – Ron Baxter, *Bestiaries and Their Users in the Middle Ages*, London 1998, s. 79.

⁷⁴ Wolfgang Kelsch – Wolfgang Lange, *Predigt der Steine. Der Bildschmuck der Turmfassade an der Hauptkirche Beatae Mariae Virginis in Wolfenbüttel*, Wolfenbüttel 1984 s. 15–17.

kém prostředí počátku 17. století toto pojetí výmluvně ztělesňovaly např. grafiky Boetia à Bolswert, např. *Alegorie lidského života* (1620), zobrazující figuru křesťana stojící nad propastí pekla, ze které na něj útočí drak a hadi.⁷⁵

Na závěr snad jen drobnou poznámku. V moravském předbělohorském prostředí totiž nacházíme stopy popisovaného fenoménu, užívajícího zvláště motivu draků, i na jiných památkách. Pochopitelně nelze vždy předpokládat jejich apokalyptickou či konfesionalně zabarvenou symboliku, ovšem jejich výklad je stále nevyřešen. Jedná se především o reliéfní výzdobu arkád některých moravských renesančních zámků. Jejich mnohavrstevná symbolika nebyla dosud dostatečně objasněna, nicméně analýza rosického zámku provedená Tomášem Knozem prokázala jak tyto výzdobné programy odrážely záměrné koncepce. Jejich sofistikovanost deklarovala jako typický projev reprezentačních aspirací raně novověké nobility nejen vzdělání objednavatele, jeho politické ambice, rodovou pýchu, ale v neposlední řadě i konfesní postoj, doplněný také o polemické konotace.⁷⁶ Motiv draků se tak objevuje v období třetí čtvrtiny 16. až počátku 17. století zejména na arkádách a další výzdobě zámků v Bučovicích, Náměšti nad Oslavou, Ivanovicích na Hané a ve významném postavení flankují dva draci ve cviklech vnitřní portál nádvoří zámku v Moravském Krumlově. [obr. 13] Téma draka, respektive boje s ním nalezneme v aristokratickém prostředí i jinde, např. na malířské výzdobě moravských zemských desek, kde se na počátku 17. století Ladislav ml. z Lobkovic několikrát stylizoval do podoby sv. Jiří porážejícího draka. Zda zde hrála roli spíše rytířská romantika, či jiné důvody nelze přesně určit.⁷⁷ Dešifrovat význam těchto motivů je nesnadné a jistě lze počítat s tím, že v řadě případů tvořily jen standardní součást ornamentálního dekoru. Ovšem specifický význam, volený patrně *ad hoc*, nelze jistě vyloučit. Lze zvážit pravděpodobný eschatologický či moralizující smysl, reflektující často marginálně v drobném měřítku tradiční výzdoby významných, nejčastěji sakrálních staveb. O jisté popularitě těchto motivů, zvláště draka či odvozených monster svědčí i další případy exteriérové výzdoby, nejčastěji sochařské, různorodých objektů z doby kolem roku 1600: např. tzv. Pírkův dům v Ivančicích, dům Vizovských v Hustopečích, Schwarzův dům v Brně či portál radnice ve Znojmě. Nelze jistě činit konečné závěry, do jaké míry je možné nahlížet na tyto motivy jako na „konfesionalní projevy“ či přinejmenším jako na apokalyptické či vyhocené eschatologické odkazy. Mnohdy se jistě jednalo o jednoduchou aplikaci předloh či obvyklého dekorativního aparátu.

Předložený příspěvek se pokusil nahlédnout na některé konfesijně vyhraněné dobové texty a srovnat je s obrazovými reprezentacemi, které s nimi byly často

⁷⁵ John B. Knipping, *Iconography of the Counter-Reformation in the Netherlands*, Leiden 1974, obr. 5.

⁷⁶ Tomáš Knoz, *Renesance a manýrismus na zámku v Rosicích*, Rosice 1996. Problematice výzdoby moravských renesančních arkádových zámků se věnuje ve své olomoucké disertaci i Vladislava Říhová, *Sochařská výzdoba manýristické části zámku v Moravské Třebové* (disertační práce FF UP), Olomouc 2008.

⁷⁷ Ivan Štarha et al. (ed.), *Moravské zemské desky 1348–1642*, Brno 1999, č. 53, 54.

v úzkém vztahu (knižní grafika), vztáhnout je k aktuálním konfesijně-polemickým souvislostem a nahlédnout tak zčásti do argumentace a myšlenkového světa katolické elity na Moravě předbělohorské éry. Kvantitativně tyto prameny, literární i obrazové, možná neohromí, nicméně bylo by asi škoda nevěnovat jim přes jejich zdánlivou marginalitu pozornost. Dokládají totiž zřejmý fakt, že apokalypticky orientovaná polemika, zakořeněná v nekatolické propagandě od dvacátých let 16. století, byla po Tridentu plně převzata katolickými kruhy. O tom, jak byla tato tematika na katolické Moravě atraktivní svědčí nejen zmíněné literární prameny a vizuální reprezentace, rovněž lze předpokládat, že zde byla sledována soudobá učenecská debata o Antikristovi. Nepřekvapí proto, že olomoučtí biskupové věnovali pozornost klasickým pracím na toto téma – např. biskup Pavlovský vlastnil knihu Benedikta Pereyry, jednoho z hlavních reprezentantů polemiky s protestantskou tezí ztotožňující Antikrista s papežem.⁷⁸ Aplikace apokalyptické symboliky při polemice s nekatolicím se stala jednou z výrazných forem agresivní katolické propagandy, která využila dřívější protestantské postupy, navazujíc přitom na tradiční středověké. V rámci náboženské polemiky přitom docházelo k typické demonizaci oponentů a jejich spojováním s eschatologickým nebezpečím – obliba a aplikace „*eschatological conspiracies*“ byla běžná.⁷⁹ Výklad Zjevení jako parafráze utrpení Církve pod tlakem hereze tedy odpovídá jeho vlastnímu smyslu, které reflektovalo pronásledování raného křesťanství a ostrou polemiku s „falešnými proroky“, gnostiky.⁸⁰ Vedle dominantních pramenů literární povahy sledujeme denunciaci nekatolicismu a jeho představitelů na Moravě také na obrazových dílech, a to již přinejmenším od poloviny 16. století. Vedle uvedených lze zmínit výmluvný doložený epitaf olomouckého generálního vikáře Havla z Hartunkova (†1552) v katedrále sv. Václava v Olomouci, zahrnujícím zobrazení Martina Luthera a jeho ženy Kateřiny z Bory unášených ďáblem do pekla.⁸¹ Všechny tyto literární i obrazové prameny dokumentují, jak vyhrocenými (ale i zašifrovanými) formami disponovala konfesijní propaganda katolicismu, jejíž ofenzivní charakter dokládá vrůstající sebevědomí potridentské katolické elity na Moravě kolem roku 1600.

⁷⁸ Jakubec (pozn. 4), s. 341. – Wilhelm Bousset, *The Antichrist Legend. A Chapter in Christian and Jewish Folklore*, Atlanta 1999, s. 43. – McGinn (pozn. 10), s. 228.

⁷⁹ Debra Higgs Strickland, *Saracens, Demons, and Jews. Making Monsters in Medieval Art*, Princeton – Oxford 2003, s. 211.

⁸⁰ Petr Pokorný, *Literární a teologický úvod do Nového zákona*, Praha 1993, s. 264–267.

⁸¹ Ondřej Jakubec, Renesanční epitafy v olomoucké katedrále a katolická propaganda a imaginace na Moravě na přelomu 16. a 17. století, *Časopis Slezského muzea* B 52, 2003, s. 211. Podobný obraz snad vlastnil i biskup Karel z Liechtensteinu-Castelkorna; srov. Antonín Breitenbacher, *Dějiny arcibiskupské obrazárny v Kroměříži. Archivní studie*, Kroměříž 1925, s. 39.

APOCALYPTICISM AND CONFESSIONALITY IN LITERATURE AND THE VISUAL ARTS IN THE BOHEMIAN LANDS AROUND 1600

The article deals with special forms of Catholic confessional polemics and propaganda in Moravia in the period before the Battle of White Mountain (ca. 1550-1620). It concentrates on the apocalyptic symbolism, which was used by Catholic theologians and polemicists in various treatises and which also appeared in a number of works of art. These depict non-Catholics and their leaders and theologians as servants of the Devil; they are described as ‘the Antichrist’ or ‘dragons’. The article maps out the history of this religious polemic and demonstrates that a similar kind of argumentation has been very common since early Christianity. It is rooted in a distinct interpretation of the Book of Revelation where religious opponents are depicted as representations of the Antichrist. That Catholics in early modern Moravia engaged so frequently in apocalyptic polemics indicates that the confessional atmosphere in the territory had changed. The Catholic elite (esp. the bishops of Olomouc, the Jesuits, the Catholic aristocracy) began to attack Protestants, the major religious group in Moravia. The Catholics used a special form of confessionalization, religious polemic and propaganda in which works of art, prints and other visual and textual means played an important role. The motif of the apocalypse (all of the confessions believed that the end of time was imminent) was used very successfully in confessional polemics; this motif can be traced both in Catholic literature and in special monuments commissioned by the Catholic elite in Moravia. This vilification of Protestants by Catholics reveals a changed and very dramatic confessional atmosphere in Moravia. It also indicates that literary and artistic patronage was of great importance to the Catholic politics of confessionalization and that distribution and representation of treatises and works of art functioned as special instruments of Catholic propaganda and polemic.

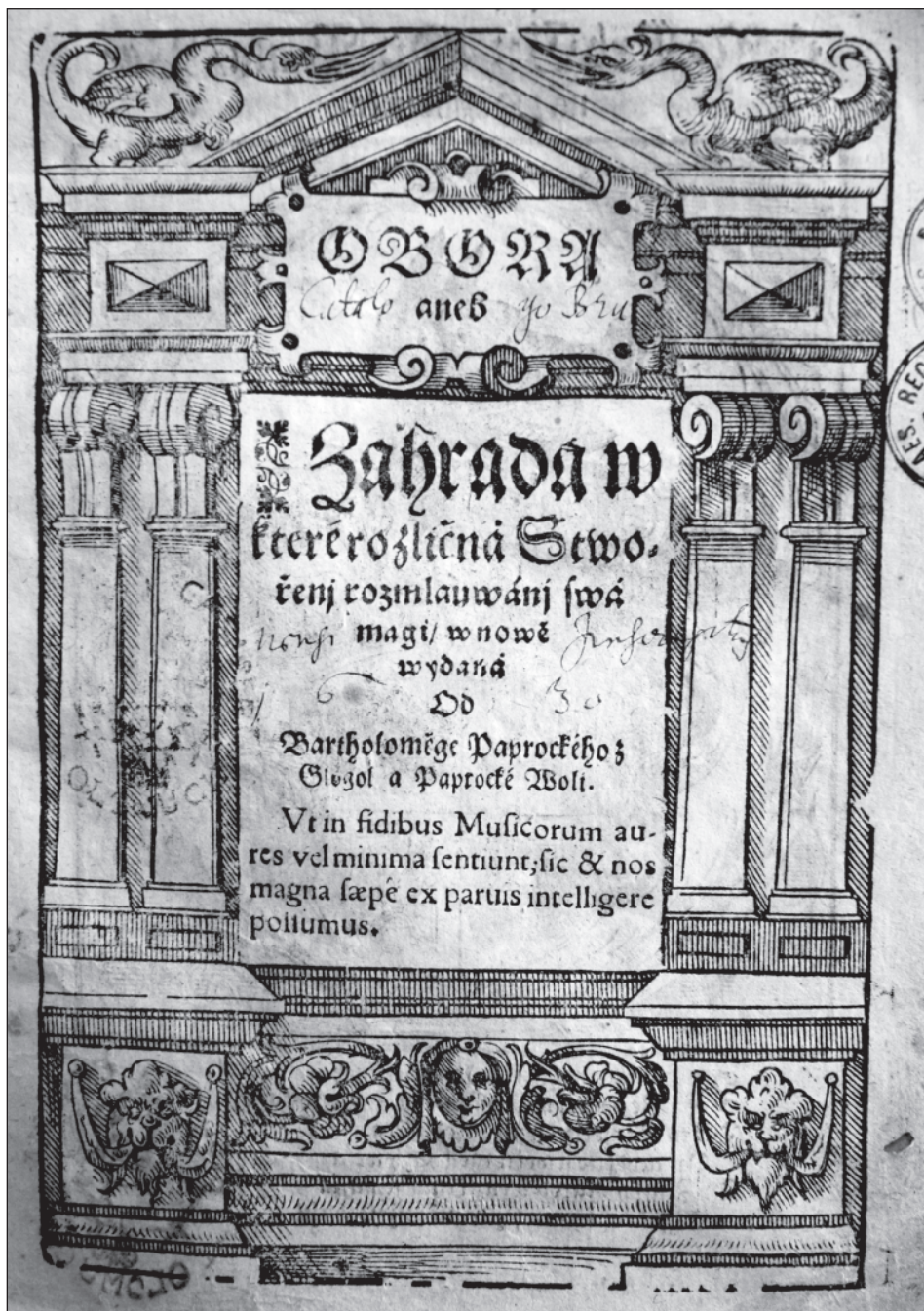
Translated by Kathleen Hayes

Původ snímků – Photographic Credits

1–3, 5–9: archiv autora; 4: repro: Ilja M. Veldman, *The New Hollstein Dutch and Flemish Etchings, Engravings and Woodcuts 1450–1700*. Maarten van Heemskerck I, Rotterdam 1993.

1. Elias Hauptner, *Poslední soud*, dřevorez z tisku Franciscus Coster, *Čtyři poslední člověka věci*, Olomouc 1606, frontispis. Vědecká knihovna v Olomouci

2. Bartoloměj Paprocký z Hlohov, *Obora aneb Zahrada, v které rozličná stvoření rozmlouvání svá mají*, Praha 1602, titulní list. Vědecká knihovna v Olomouci

3. Bartoloměj Paprocký z Hlohov, *Obora aneb Zahrada, v které rozličná stvoření rozmlouvání svá mají*, Praha 1602, dřevorez záhlaví kapitoly XLI. Vědecká knihovna v Olomouci

4. Bartoloměj Paprocký z Hlohól, *Štambuch slezský*, Brno 1609, titulní list knihy *Rozmlouvání hospodáře s hostem*. Vědecká knihovna v Olomouci

Koule Danyelowa :

Kterauž podává Draku Pikhartskému / jinák Waldenskému.

Daniel 14.

¶ Tehdy wzał Danyel Smolu/a Tuč/a Srsti/ y swa-
čil ge spolu : a nadělal Kuleč/ a dal w usta Dra-
čowa/y rozpuč se Drač.

¶ Wytisčeno w Litomyšli / Léta
Páně M. D. LXXXIX.

6. Maarten van Heemskerck, Prorok Daniel s babylónským drakem z cyklu apokryfí Knihy Danielovy, 1565, rytina

7. Olomouc, katedrála sv. Václava, kaple sv. Stanislava, bronzová vrata vstupu, 1591

8. Olomouc, katedrála sv. Václava, kaple sv. Stanislava, bronzová vrata vstupu, 1591, detail Posledního soudu

9. Olomouc, katedrála sv. Václava, kaple sv. Stanislava, bronzová vrata vstupu, 1591, detail Závisťi (Hereze) a archanděla Michaela s drakem

10. Kroměříž, kolegiální kostel sv. Mořice, portál sakristie, 1582, pískovec

11. Kroměříž, kolegiální kostel sv. Mořice, portál sakristie, 1582, pískovec, detail vlysu

12. Kroměříž, kolegiální kostel sv. Mořice, portál sakristie, 1582, pískovec, detail vlysu

13. Moravský Krumlov, zámek, detail nádvořího portálu, před 1580, pískovec

